

Зміст

<i>Микола Рябчук. Література, імперія й «археологія незнання» — перепрочитання класики під час війни</i>	7
<i>Від наукових редакторів</i>	18
<i>Передмова авторки до українського видання</i>	21
<i>Вступ</i> Націоналізм, колоніалізм, ідентичність	29
<i>Розділ 1</i> Визначення питання	47
<i>Розділ 2</i> Народження імперії	98
<i>Розділ 3</i> Консолідаційний підхід: «Війна і мир» як новий центральний міф російської національної ідентичності	138
<i>Розділ 4</i> Наратив середньої Азії в російській літературі	171
<i>Розділ 5</i> Імперська мрія в пізній радянський період	196
<i>Розділ 6</i> Наука й імперія	230
<i>Розділ 7</i> Деконструкція імперії: Людмила Петрушевская	294
<i>Вибрана література</i>	328
<i>Подяки</i>	338
<i>Примітки</i>	340

Передмова авторки до українського видання

Бувають часи, коли не відбувається майже нічого важливого. Але бувають і такі часи, коли історія пришвидшується й низками вивергає події, які за двадцять років до того годі було й уявити. Саме це діється в історії Європи протягом останніх кількох десятиліть. Коли я у 2000 році написала книжку про колоніалізм у європейській літературі, більшість іще вважала, що цей термін не варто застосовувати до європейських і азійських земель, якими заволоділа Росія. У 2023-му, на другий рік повномасштабної війни Росії проти України, легітимність такого словжитку вже не потрібно відстоювати. Протягом багатьох поколінь Росія збройними й політичними засобами збільшувала свої володіння — московські царі XIV–XV століть і мріяти не могли про такі території. Ба більше, Росії вдалося нав'язати власний наратив про колонізовані землі, тож світ прийняв їх як легітимну сферу російського впливу, не варту того, щоб здобути незалежність.

Розпад СРСР став першим сигналом того, що цей наратив дав тріщину. Так звані союзні республіки СРСР швидко, радісно, із захватом виборювали незалежність. Території, які силою ввели до «російської» республіки — так звані автономні республіки, скажімо, Чечня-Інгушетія чи Татарстан, — також намагалися розширити свою незалежність, але тут втрутилася Москва. Кордони Росії стискалися, в Росії почали вбачати колоніальну потугу — різниця полягала тільки в тому, що вона колонізувала прилеглі території, а не землі за морем, як європейські імперії. Навіть скептики

впевнилися в колоніальній природі Московії після того, як Росія спробувала збройно втримати контроль над Україною.

Якщо порівняти жагу Росії до чужих земель із подібною жагою західноєвропейських держав, в очі впаде одна відмінність. Російську жагу ніхто ніколи не зауважував. Росія так і не визнала своєї колоніальної природи. Як сказав колись Владімір Путін, у Росії немає кордонів. Отже, російські політики мріють про те, що колись цілий світ зможе перетворитися на Росію. На відміну від жорстокого колоніального режиму західноєвропейських країн, жорсткий колоніальний режим Росії не відійшов у минуле, а винуватець навіть не визнав скоєного.

Значна частина шанувальників російської літератури в англomовному світі не розглядає Росію як країну, що росла і збагачувалася коштом колоній. Вони читають російські романи так, наче ті змальовують національну державу. Російські письменники доклали всіх зусиль, щоб читачі розглядали неозорі обшири контрольованої Москвою імперії як російські — на віки вічні. Коли Александр Солженіцин описував у «Раковому корпусі» Ташкент, то організовував образність роману так, щоб здавалося, наче Узбекистан завжди був легітимним російським володінням. Те саме можна сказати про Сибір в Анатолія Рібакова чи Україну в Міхаїла Булгакова. Булгаков описував Україну як російську провінцію, де Росія ще просто не встигла підтягнути населення до свого рівня. Таке зображення персонажів і ландшафтів закарбовується в пам'яті читачів і впливає на те, як вони розглядатимуть ці території надалі. Одна з причин, чому ненімецьку Центральну і Центрально-Східну Європу (й зокрема Україну) ігнорували в багатьох класичних працях з європейської історії, літератури, суспільства й мистецтва, у тому й полягає, що в монументальному романі Льва Толстого «Війна і мир» цілу Центральну і Центрально-Східну Європу зображено так, наче вона органічно належить або Росії, або Німеччині, й не має власних історії, суспільства, пам'яті чи досягнень. Читачі «Війни і миру» — а їх із плином років назбиралися мільйони — інтерналізували картину Центральної та Центрально-Східної Європи, яку подає Толстой. Вони брали на віру його розповідь про те, як царя радо вітали у Вільнюсі, хоча насправді

Вільнюс був одним із головних осередків спротиву російському правлінню, а його населення в переважній масі підтримало Наполеона. Так само Толстой пише, що значна частина українських земель безумовно підтримувала Александра I, хоча насправді в Україні активно вербували солдатів у військо Наполеона. Толстой у своєму шедеврї ігнорує існування народів між Німеччиною й Росією — народів із власною історією здобутків і поразок. Він звертається до уяви читачів і залишає в їхній пам'яті образ миролюбної Росії, в яку вторглася войовнича Франція, а населення Росії об'єдналося в підтримці свого любого царя. Перемотаймо до Першої світової війни і періоду відразу після неї: читачі «Війни і миру» (й менш видатних літературних творів із тим самим геополітичним посланням) зі скепсисом поставилися до створення нових суверенних держав згідно з Версальським договором. Вони з більшою імовірністю підтримували Німеччину, невдоволену тим, що їй довелося поступитися територією Польщі, і претензії Радянської Росії на країни Балтії, Білорусь і Україну. Вони дуже здивувалися б, почувши, що Україна входила до Речі Посполитої довше, ніж до Московії⁷. Про Річ Посполиту вони навіть не чули. Звичайно, красне письменство — не єдиний і, можливо, навіть не найважливіший чинник під час формування геополітичних уявлень в Америці й Європі, але воно, безперечно, справило помітний вплив на думку загалу, особливо у Франції та Німеччині.

Це книжка про літературу, але, як можна зрозуміти із зазначеного вище, політика й історія неминуче вторгаються на її сторінки. Літератури народів, яких Росія позбавила голосу, заявляючи монопольне право на їхню репрезентацію, подають реальність Центральної та Центрально-Східної Європи геть інакше. З них ми дізнаємося, що територія між Німеччиною й Росією має довгу історію, а її народи не раз поставали проти Московії. Пам'ять народів, що жили на цих неросійських землях, багата на постаті й сюжети, котрі російські письменники ігнорували.

То як перейти від згенерованого Москвою нарративу про Російську імперію до нарративу, який розширить цей москвоцентричний всесвіт і дасть змогу почути тих, у кого відібрано голос? Спершу потрібно перечитати російську літературу уважніше й відшукати

в ній техніки витіснення неросійських голосів, перспектив і дій. Потрібно навчитися перечитувати російську літературу так, щоб оприятити її колоніальне тло. Це нове прочитання не підважує мистецької цінності літературного твору, але робить нас чутливішими до історій, які досі придушували.

Такий новий спосіб читання дає багаті, але неочікувані плоди. Навіть у таких «невойовничих» романах, як «Батьки і діти» Тургенева, зауважуємо визнання того, що Росія — це імперія, а не національна держава, а багато позірно ніжних і миролюбних героїв, яким симпатизує читач, брали участь у насильстві, завоюваннях і придушенні національних повстань. Інколи вони до того ж здобували скромні статки, мов герої британських романів, що їхали робити кар'єру за морем. У «Батьках і дітях» ми з побіжних слів оповідача дізнаємося, що Кірсанов-старший придбав меблі в Польщі, де придушував повстання проти Росії. У Польщу він приїхав не туристом. Та й не купував він нічого під час війни. Польські оповідачі, незнайомі західній публіці, змальовують, як тогочасні московські загарбники грабували й експропріювали майно. Батько Базарова — нібито несправедливо скривджений долею чоловік, якому ми співчуваємо з першої ж його появи на початку роману, — заробив скромну пенсію, працюючи армійським лікарем, а отже, доклавшись до колоніального завоювання територій поза етнічною Росією. Такі епізоди легко оминати увагою в романі, що ставить собі завдання зобразити Росію європейською країною, яка потерпає від спільної європейської проблеми: алієнації молоді й безпорадності батьків. Більшість дослідників милого роману Тургенева зосереджується на проблематиці, окресленій у назві, а тому замовчує чи взагалі оминає увагою деструктивне воєнне минуле батька героя. Такі романи посприяли тому, що читачі сприймають «Східну Європу» як засадничо російські землі без власного сюжету, без власних досягнень і мрій. Десь у тридцятому царстві відбувалися нікому не цікаві сутички між безіменними народами, а патріоти Росії ставали на захист вітчизни. Усі ці кірсанови й базарови служили своїй державі на заході й на сході, і ця служба засвідчує їхню шляхетність, чи бодай так стверджує оповідач. Вони безневинні, вони й мухи не скривдили, тим паче,

що всі ті безіменні народи, які повставали проти Росії, безперечно, не викликають симпатії в читача.

У таких нібито дрібних викривлень під час репрезентації історії був колосальний кумулятивний ефект. «Східна Європа» постає в них як глуха і німа. Їй нічого розповісти. Та й що вона може сказати, якщо не має історії? Вона не навчилася промовляти до інших. Це ідеальна паралель до алжирця в «Сторонньому» Альбера Камю: араб, якого застрелив оповідач, так само безіменний, німий, нікого не цікавить. Заперечення неросійської ідентичності в російських романах особливо чітко оприявнюється у випадку України й Білорусі: їхній національний образ стирають у численних текстах, де «Малоросію» подають як просто незрілу Росію, що ось-ось полишить той свій діалект і набуде суто московитських характеристик.

Англійською моя книжка називається Imperial Knowledge — «Імперські знання». Про які знання йдеться тут? Про фальшиві знання імперіалізму. Про знання, котрі імперії поширюють у цілому світі, щоб виправдати завоювання та підкорення інших земель і народів. Ці «імперські знання» досі поширені у випадку Центральної та Центрально-Східної Європи. Досі існують люди, які вважають Україну частиною Росії. Історія регіону досі перебуває під помітним впливом двох імперій, які перешкоджали розвитку націй у цій частині світу: Пруссії/Німеччини й Росії. Книжки на кшталт «Імперських знань» видаються скандальними тим, хто у студентські роки вбирав такі знання з книжок чи інших медіа.

Щоб деконструювати цю оманливу структуру, потрібно змінити викладання історії. У травні 2023 року я опублікувала про це статтю *On Decolonizing Slavic Studies in Europe and America*⁸. Я стверджую, що славістика, яка не зводиться до русистики, існує в американських і європейських університетах лише віртуально. Кількість славістів-нерусистів жалюгідно мала, неспівмірна зі стратегічним розташуванням і розмаїттям культурних ідентичностей Центральної та Центрально-Східної Європи, а загальноприйнятий університетський підхід до пошуку кадрів лише сприяє цьому стану справ. Ось кілька характерних методів деактивації неросійської славістики: фахівців із негерманських студій Центральної

та Центрально-Східної Європи наймають із величезними затримками (або не наймають узагалі); книжки, засадничо важливі для розуміння неросійських слов'янських ідентичностей, систематично не рецензують у фахових часописах; викривлені факти про неросійську слов'янську історію в російських джерелах приймають як належне. Ці дії чи вибір бездіяльності відбуваються настільки систематично, що потрібно переглянути відповідні академічні практики. Найкращі університети Америки та Європи не докладають активних зусиль, щоб найняти першорядних спеціалістів з неросійських слов'янських студій, а тому обділяють свої лекторії голосами людей, що можуть позмагатися досягненнями і статусом із речниками з Росії. Наслідок цілком передбачуваний: історія і культура «іншої Європи» залишаються незанимаваними студентами, а отже, й загалу. Серед американських студентів-гуманітаріїв небагато знайдеться спроможних правильно відповісти на запитання «Яка роль Речі Посполитої в історії Європи, які народи до неї входили?» чи «Назвіть країну, яка відвоювала Україну в монголів» (підказка: це не Московія). Чи «Яка частина України ніколи не входила до Росії до Другої світової війни?»

Зміни в американських і європейських університетах можуть відбутися в тому разі, якщо зацікавлені в неросійській славістиці достатньо енергійно лобюватимуть свої інтереси, але для вирішення інших проблем потрібна ширша участь суспільства. Ідеться про фінансову підтримку, яку надавала й надає царська, комуністична та посткомуністична Росія помітним закордонним діячам, щоб отримати схвальне висвітлення. Підтримує вона не тільки окремі постаті. За комуністичного періоду Москва видавала фінансову підтримку організаціям, що знищували мережу колоній, створену західноєвропейськими країнами. Це не випадковість, що Нельсон Мандела ніколи не називав радянські республіки «колоніями Росії», хоча не добирає слів, коли мова заходила про Велику Британію як колоніальну потугу. Це не випадковість, що Південно-Африканська Республіка не засудила нападу Росії на Україну 2022 року. Російські еліти прекрасно знають, що піар дорого коштує, а симпатикам Росії в цілому світі потрібно платити. Російський уряд підтримував Африканський національний конгрес,